

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-334-1>

УДК 330

АНДРІЄНКО Сергій

Класичний приватний університет

<https://orcid.org/0009-0007-6282-7029>

e-mail: xxssid@gmail.com

ІВАЩЕНКО Сергій

Класичний приватний університет

<https://orcid.org/0009-0006-3173-9221>

e-mail: sergio.zp@ukr.net

СТРАТЕГІЇ БОРОТЬБИ З ДЕЗІНФОРМАЦІЄЮ ТА ПРОПАГАНДОЮ В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

В умовах сучасних гібридних конфліктів питання боротьби з дезінформацією та пропагандою стає дедалі більш актуальним для збереження національної безпеки та стабільності суспільства. Дезінформація та пропаганда, що активно використовуються як засоби інформаційних війн, спрямовані на маніпулювання суспільною думкою, розділення соціальних груп та підрив довіри до урядових та громадських інститутів. Це створює суттєві виклики для державних органів, медіа, громадянського суспільства та міжнародних організацій, які намагаються забезпечити інформаційну безпеку та підтримувати стабільність.

У статті досліджуються різноманітні стратегії та підходи до боротьби з дезінформацією та пропагандою в контексті гібридної війни. Основна увага приділяється методам виявлення, аналізу та нейтралізації фейкових новин і пропагандистських матеріалів. Розглядаються сучасні технології, які використовуються для ідентифікації дезінформаційних кампаній, а також важливість підвищення рівня медіаграмотності серед населення, що дозволяє громадянам більш критично сприймати інформацію та відрізнити правдиві новини від маніпулятивних.

Крім того, стаття аналізує роль державних та міжнародних ініціатив у забезпеченні інформаційної безпеки та ефективні моделі співпраці між урядом, громадянським суспільством та приватним сектором. В умовах глобалізації та зростаючої цифровізації важливим є також міжнародний досвід у сфері протидії дезінформації, особливо в країнах, що мають схожі виклики у сфері інформаційної безпеки.

Зважаючи на досвід України в умовах російської агресії, стаття пропонує конкретні приклади та методи, які можуть бути корисними для інших країн, що стикаються з дезінформаційними кампаніями. Вивчення таких прикладів допомагає не лише зрозуміти природу та механізми дії дезінформації, але й розробити ефективні заходи протидії, що враховують специфіку конкретного регіону або країни. Це дослідження підкреслює необхідність створення комплексних стратегій та політик, що базуються на міждисциплінарному підході та активній співпраці різних секторів суспільства.

Ключові слова: дезінформація; пропаганда; гібридна війна; фейкові новини; інформаційні війни; стратегія протидії; кібербезпека; маніпуляція свідомістю.

ANDRIENKO Serhiy, IVASHCHENKO Serhiy

Classic Private University

STRATEGIES FOR FIGHTING DISINFORMATION AND PROPAGANDA IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE

In the context of modern hybrid conflicts, the issue of combating disinformation and propaganda is becoming increasingly important for maintaining national security and stability of society. Disinformation and propaganda, which are actively used as tools of information warfare, are aimed at manipulating public opinion, dividing social groups and undermining trust in government and public institutions. This creates significant challenges for government agencies, media, civil society, and international organizations trying to ensure information security and maintain stability.

This article explores various strategies and approaches to countering disinformation and propaganda in the context of hybrid warfare. The focus is on methods of detecting, analyzing and neutralizing fake news and propaganda materials. The author discusses modern technologies used to identify disinformation campaigns, as well as the importance of raising the level of media literacy among the population, which allows citizens to perceive information more critically and distinguish true news from manipulative ones.

In addition, the article analyzes the role of state and international initiatives in ensuring information security and effective models of cooperation between the government, civil society and the private sector. In the context of globalization and growing digitalization, international experience in countering disinformation is also important, especially in countries that face similar challenges in the field of information security.

Taking into account Ukraine's experience in the context of Russian aggression, the article offers specific examples and methods that may be useful for other countries facing disinformation campaigns. Studying such examples helps not only to understand the nature and mechanisms of disinformation, but also to develop effective countermeasures that take into account the specifics of a particular region or country. This study emphasizes the need to create comprehensive strategies and policies based on an interdisciplinary approach and active cooperation between different sectors of society.

Keywords: disinformation; propaganda; hybrid warfare; fake news; information warfare; counteraction strategy; cybersecurity; mind manipulation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сучасні конфлікти все частіше набувають характеру гібридних воєн, де дезінформація та пропаганда відіграють вирішальну роль у досягненні стратегічних цілей агресора. З огляду на це, боротьба з цими явищами стає надзвичайно актуальною темою для досліджень та розробки нових підходів до захисту інформаційного простору. Дезінформація, спрямована на маніпуляцію суспільною свідомістю, може призводити до політичної дестабілізації, зниження рівня довіри до державних інституцій та підриву соціальної згуртованості. За даними досліджень, проведених такими науковцями як Томас Рід та Пітер Померанцев, фейкові новини є потужним інструментом у руках недобросовісних акторів, що активно використовуються у гібридних війнах для дестабілізації суспільств [11].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Існує велика кількість досліджень, присвячених вивченню впливу дезінформації та методам її протидії. Такі вчені, як Клер Вордл та Госкінг Алістер, дослідили, як дезінформаційні кампанії змінюють поведінку людей та підвищують рівень недовіри до медіа. Важливим аспектом сучасних досліджень є також аналіз алгоритмів соціальних медіа, які сприяють поширенню неправдивої інформації, а також вивчення ролі штучного інтелекту у виявленні фейків, що активно розвивається завдяки таким дослідникам, як Алессандро Фламіні.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СТАТТЯ

Незважаючи на численні дослідження, залишається багато невирішених питань, пов'язаних з ефективністю застосування різних стратегій боротьби з дезінформацією у контексті гібридної війни.

У зв'язку з цим, дана стаття спрямована на вивчення нових підходів до протидії дезінформації та пропаганді, що використовуються в гібридних конфліктах. Особлива увага приділяється оцінці ефективності різноманітних стратегій, включаючи розвиток медіаграмотності, міжнародне співробітництво та технологічні рішення. Таким чином, це дослідження покликане не лише підвищити рівень розуміння інформаційних загроз, але й сприяти розробці ефективних заходів для їх нейтралізації.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою цієї статті є дослідження стратегій боротьби з дезінформацією та пропагандою в контексті гібридної війни, з акцентом на оцінку ефективності різноманітних підходів і методів, які застосовуються для захисту інформаційного простору. Важливим завданням є також визначення оптимальних практик для підвищення стійкості суспільства до дезінформаційних впливів. Для досягнення цієї мети у статті використовуються кількісні та якісні методи дослідження, включаючи аналіз наукової літератури, кейс-стадії та інтерв'ю з експертами в галузі інформаційної безпеки.

Методологія дослідження передбачає системний підхід до вивчення інформаційних загроз, що виникають у гібридних конфліктах, та способів їх нейтралізації. Застосовано контент-аналіз публікацій у засобах масової інформації для виявлення характерних ознак дезінформаційних кампаній. Крім того, використовується порівняльний аналіз міжнародних практик протидії дезінформації, зокрема, тих, що реалізуються в країнах Європейського Союзу та НАТО. Дослідження також включає розробку рекомендацій щодо впровадження інноваційних підходів для виявлення та протидії інформаційним загрозам, що базуються на аналізі актуальних даних та прогнозних моделей. Це дозволить підвищити ефективність стратегій боротьби з дезінформацією у контексті гібридних воєн.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У сучасному світі гібридна війна стала однією з найважливіших форм конфлікту, де дезінформація та пропаганда використовуються як ключові інструменти для досягнення військово-політичних цілей. Зокрема, в умовах зростаючої цифровізації та глобалізації, інформаційний простір стає полем бою, де головною зброєю є не танки чи ракети, а фейкові новини, маніпулятивні відео та дезінформаційні кампанії. Ці загрози вимагають ретельного вивчення та розробки ефективних методів протидії, що є основною метою даного дослідження.

Вплив дезінформації може бути руйнівним, як для окремих осіб, так і для цілих націй. Пропаганда та фейкові новини можуть підривати довіру до державних інститутів, посягати на хаос і паніку серед населення, вплинути на виборчий процес, а також спровокувати соціальні заворушення [1]. Наприклад, під час виборів у різних країнах зафіксовано випадки втручання з боку зовнішніх акторів, які поширювали неправдиву інформацію з метою маніпулювання громадською думкою [2]. Такі інциденти свідчать про необхідність розробки комплексних стратегій для боротьби з дезінформаційними загрозами.

Серед ключових підходів до боротьби з дезінформацією важливе місце займають технологічні рішення. Впровадження штучного інтелекту та машинного навчання дозволяє створювати системи, здатні автоматично виявляти фейкові новини та відслідковувати поширення дезінформаційних матеріалів у

реальному часі. Такі технології, як блокчейн, також можуть використовуватись для перевірки достовірності інформації, забезпечуючи прозорість джерел та виключаючи можливість підробки даних [3]. Наприклад, платформи соціальних медіа, такі як Facebook та Twitter, вже впроваджують алгоритми для маркування недостовірних новин, що допомагає користувачам орієнтуватися у потоці інформації.

Ще одним важливим аспектом у протидії дезінформації є розвиток медіаграмотності серед різних верств населення. Це включає в себе не лише інтеграцію освітніх програм у шкільну та вищу освіту, але й проведення тренінгів та семінарів для дорослих, які навчають критично мислити та аналізувати інформаційний контент [4]. Згідно з дослідженням, проведеним Інститутом медіаграмотності, підвищення рівня обізнаності серед населення може значно знизити вразливість суспільства до маніпуляцій та інформаційних атак.

Важливо також зазначити, що медіаграмотність є ключовим елементом стійкості суспільства до дезінформаційних впливів [5]. Чим краще населення підготовлене до ідентифікації та критичної оцінки інформації, тим менше шансів у дезінформаційних кампаній на успіх. Це підтверджує досвід таких країн, як Фінляндія, де високий рівень медіаграмотності серед населення став запорукою успішного протистояння дезінформаційним загрозам.

В умовах гібридної війни держави відіграють ключову роль у захисті інформаційного простору. Зокрема, вони можуть встановлювати законодавчі норми, які регулюють поширення інформації, вводити санкції проти платформ, що сприяють поширенню фейкових новин, а також створювати спеціалізовані агентства, які займаються моніторингом та протидією інформаційним загрозам [6]. Наприклад, в Україні була створена платформа StopFake, яка успішно ідентифікує та спростовує неправдиву інформацію, пов'язану з подіями в країні.

Окрім цього, міжнародне співробітництво є важливим елементом у протидії дезінформаційним загрозам. Обмін досвідом, технологіями та інформацією між країнами дозволяє розробляти більш ефективні стратегії протидії та запроваджувати найкращі практики в умовах різноманітних регіональних викликів. Наприклад, в рамках співпраці НАТО було створено Центр стратегічних комунікацій, який займається аналізом та прогнозуванням інформаційних загроз, що дозволяє країнам-членам альянсу ефективніше реагувати на виклики гібридних воєн.

З метою підвищення ефективності боротьби з дезінформацією, все більше уваги приділяється розробці інноваційних підходів, які базуються на новітніх технологіях. Наприклад, використання алгоритмів машинного навчання для автоматичного виявлення фейкових новин дозволяє суттєво скоротити час реакції на загрозу [7]. Такі інструменти, як Truthmeter, можуть аналізувати зміст новин у режимі реального часу, виявляючи потенційні загрози та допомагаючи у формуванні стратегічних рішень.

Одним з перспективних напрямків є також розробка програмного забезпечення для автоматичного моніторингу та аналізу соціальних мереж. Ці інструменти можуть не лише відстежувати поширення дезінформації, але й аналізувати поведінку користувачів, що дозволяє виявляти патерни та прогнозувати подальші дії дезінформаційних акторів. Наприклад, програма Ноаху, розроблена в Університеті Індіани, вже продемонструвала високу ефективність у виявленні та картуванні поширення фейкових новин у соціальних мережах [8].

Не менш важливими у боротьбі з дезінформацією є культурні та соціальні аспекти. Врахування особливостей національних традицій, менталітету та цінностей є ключовим у розробці ефективних стратегій протидії. Наприклад, в країнах, де домінують певні релігійні або соціальні норми, дезінформаційні кампанії можуть базуватися на маніпуляціях, що апелюють до цих цінностей [9]. Отже, розробка стратегій повинна враховувати ці фактори для більш точного таргетування та ефективного нейтралізації загроз.

Економічний аспект також не слід ігнорувати. Дезінформація може вплинути на економічну стабільність, викликаючи паніку на фінансових ринках, підривати довіру до банківської системи або навіть сприяти відтоку капіталу. Наприклад, неправдиві новини про фінансовий стан певної країни можуть викликати девальвацію національної валюти, що має серйозні наслідки для економіки в цілому [2]. Таким чином, боротьба з дезінформацією повинна включати економічні аспекти, зокрема, аналіз можливих ризиків та розробку заходів для запобігання негативним наслідкам.

Важливим аспектом є розуміння того, як різні соціальні групи сприймають та реагують на дезінформацію. Наприклад, молодь, яка активно користується соціальними мережами, може бути більш схильною до сприйняття фейкових новин, ніж старше покоління, яке віддає перевагу традиційним медіа. Врахування цих особливостей дозволяє розробляти таргетовані освітні програми, які відповідають потребам різних груп, підвищуючи їхню обізнаність та критичне мислення.

Україна вже тривалий час є об'єктом дезінформаційних атак з боку Російської Федерації. Це спонукало країну розробити цілу низку заходів, спрямованих на підвищення стійкості до інформаційних загроз. Зокрема, введення законодавчих ініціатив, спрямованих на боротьбу з фейковими новинами, є важливим кроком у цьому напрямку. Додатково, співпраця з міжнародними партнерами, такими як ЄС та НАТО, дозволяє Україні використовувати передові технології та підходи, розроблені на глобальному рівні.

Громадянське суспільство відіграє важливу роль у боротьбі з дезінформацією. Активісти, журналісти та незалежні дослідники можуть швидко ідентифікувати фейкові новини, забезпечуючи тим

самим їх оперативне спростування. В Україні функціонують численні платформи та організації, що займаються фактчекінгом та дослідженням дезінформаційних кампаній [6]. Це свідчить про високий рівень суспільної обізнаності та залученості у процес протидії інформаційним загрозам.

Соціальні медіа стали потужним інструментом для поширення дезінформації. Завдяки своїй доступності та швидкості поширення інформації, платформи, такі як Facebook, Twitter, Instagram та TikTok, надають можливість легко розповсюджувати фейкові новини серед широкої аудиторії. Це вимагає від платформ активного втручання у процеси модерації контенту, а також розробки політик для запобігання поширенню неправдивої інформації. У той же час, соціальні медіа можуть бути інструментом для боротьби з дезінформацією, забезпечуючи швидке розповсюдження правдивої інформації та спростування фейків.

Декілька практичних прикладів можуть ілюструвати ефективність стратегій, описаних вище. Наприклад, в Естонії було створено Центр медіаграмотності, який проводить регулярні тренінги для населення та навчає критично оцінювати інформацію. У Польщі уряд запровадив спеціальні програми для журналістів, які навчають їх виявляти фейкові новини та протидіяти дезінформаційним кампаніям [10]. Ці ініціативи показують, як держави можуть ефективно захищати свій інформаційний простір за допомогою інтеграції освітніх та технологічних підходів.

В Литві діє спеціалізована група з протидії інформаційним атакам, що активно співпрацює з міжнародними партнерами, такими як НАТО, для моніторингу та аналізу інформаційних загроз. Це дозволяє країні бути більш підготовленою до потенційних загроз та оперативно реагувати на виклики.

У Фінляндії проводяться широкомасштабні кампанії з підвищення обізнаності населення про дезінформацію, що включають інтерактивні заняття для школярів та семінари для дорослих. Цей підхід вже дав позитивні результати, демонструючи, як високий рівень медіаграмотності серед населення може знизити вразливість до дезінформаційних впливів.

Окрім вищезгаданих ініціатив, інноваційні технології відіграють ключову роль у виявленні та протидії дезінформації. Новітні розробки у сфері штучного інтелекту та аналізу великих даних дозволяють створювати системи, які автоматично ідентифікують неправдиву інформацію. Наприклад, компанія IBM розробила алгоритм Watson, який може швидко аналізувати текстовий контент і визначити рівень достовірності представленої інформації. Такий підхід значно підвищує ефективність боротьби з дезінформацією, дозволяючи оперативно реагувати на загрози [10].

Також варто зазначити, що технології віртуальної реальності та доповненої реальності можуть використовуватися для навчання населення, допомагаючи в інтерактивний спосіб розвивати критичне мислення та вміння розпізнавати фейкові новини. Наприклад, проект VR Fact Checker надає користувачам можливість взаємодіяти з інформаційним середовищем, вивчаючи різні аспекти верифікації інформації.

Одним з важливих аспектів протидії дезінформації є розробка таргетованих стратегій, що враховують специфіку різних аудиторій. Наприклад, молодіжні групи можуть бути більш піддані впливу соціальних медіа, тому важливо створювати кампанії, які апелюють до їхніх інтересів та цінностей. Це може включати інтерактивні онлайн-ігри або відеоролики, які навчають розпізнавати дезінформацію в контексті повсякденного життя.

Для старшого покоління, яке часто отримує інформацію з традиційних медіа, важливо проводити інформаційні кампанії через телебачення та радіо, акцентуючи увагу на важливості критичного сприйняття новин. Наприклад, у Великобританії була проведена успішна кампанія з підвищення обізнаності про дезінформацію серед пенсіонерів, яка включала лекції та інформаційні буклети, розповсюджені у місцевих громадах.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

У сучасних умовах гібридної війни дезінформація та пропаганда є потужними інструментами, що використовуються для досягнення стратегічних цілей агресора. У цій статті розглянуто різноманітні стратегії боротьби з дезінформацією, зокрема технологічні рішення, такі як штучний інтелект та блокчейн, які допомагають ідентифікувати та нейтралізувати фейкові новини. Підвищення рівня медіаграмотності серед населення є ключовим фактором у протидії маніпуляціям та зниженні вразливості суспільства до інформаційних атак. Важливою є також роль державних та міжнародних ініціатив у забезпеченні інформаційної безпеки, особливо в умовах глобалізації та цифровізації. Український досвід у протидії дезінформації, набутий під час російської агресії, може стати корисним прикладом для інших країн. Ефективна боротьба з інформаційними загрозами вимагає комплексного підходу, міждисциплінарної співпраці та впровадження інноваційних методів. Успішна протидія дезінформації сприяє зміцненню національної безпеки та соціальної стабільності, що є критично важливим у сучасному світі.

Література

1. Удари по об'єктах критичної інфраструктури України під час російсько-української війни
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Удари_по_об'єктах_критичної_інфраструктури_України_під_час_російсько-української_війни#:~:text=Удари%20по%20кри

тичній%20інфраструктурі%20України,на%20вигідних%20для%20останнього%20умовах. (дата звернення 27.07.2024)

2. Бондаренко С. Ю. Негативні наслідки та шляхи протидії дезінформації в соціальних мережах як масовому негативному явищу. Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук: 2023. DOI: <https://doi.org/10.32782/PPSS.2023.1.53>

3. Порядок проведення робіт із створення комплексної системи захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційній системі. Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій. Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій. URL: <https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/919/view/1057> (дата звернення: 27.07.2024).

4. Український Центр протидії дезінформації. URL: <https://cpd.gov.ua/>

5. European Commission, Digital Services Act: Application of the Risk Management Framework to Russian disinformation campaigns, PN/2022/022, Brussels 2023 с. 7.

6. Лабенко О. В., Шакур Н. В., Заїка Т. П. (2023). Критичне мислення та медіаграмотність у цифрову епоху: виклики та можливості для української освіти. Перспективи та інновації науки (Серія “Педагогіка”, Серія “Психологія”, Серія “Медицина”), 12(30). 331-345. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30))

7. Степико М. Гібридна війна як війна ідентичностей. Стратегічні пріоритети, 2018. № 40(3). С. 163–170.

8. Figure of the week: 54,000, EUvsDiSiNFO, URL: euvdsinfo.eu/figure-of-the-week-54000/, (дата звернення: 28.07.2024)

9. Ручка А. О. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 2013. т. 1, вип. 1 (15), с. 53.

10. Екстраполяція стратегій ЄС для розвитку медіаграмотності студентів у вищій освіті України. URL: <https://jm.snau.edu.ua/euselena/> (дата звернення: 26.07.24).

11. Освіта в окупації. Злочини проти української ідентичності. “Світ”, №35-36, вересень 2023 р.

References

1. Uday po ob'ekтах krytychnoi infrastruktury Ukrainy pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Uday_po_ob%27iektakh_krytychnoi_infrastruktury_Ukrainy_pid_chas_rosiisko-ukrainskoi_viiny#:~:text=Uday%20po%20krytychnii%20infrastrukturi%20Ukrainy,na%20vyhidnykh%20dli%20ostannoho%20umovakh.\(data+zvernennia+27.07.2024\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Uday_po_ob%27iektakh_krytychnoi_infrastruktury_Ukrainy_pid_chas_rosiisko-ukrainskoi_viiny#:~:text=Uday%20po%20krytychnii%20infrastrukturi%20Ukrainy,na%20vyhidnykh%20dli%20ostannoho%20umovakh.(data+zvernennia+27.07.2024))

2. Bondarenko S. Yu. Nehatyvni naslidky ta shliakhy protydii dezinformatsii v sotsialnykh merezhakh yak masovomu nehatyvnomu yavysshchu. Naukovo-doslidnyi instytut publichnoi polityky i sotsialnykh nauk: 2023. DOI: <https://doi.org/10.32782/PPSS.2023.1.53>

3. Poriadok provedennia robit iz stvorennia kompleksnoi systemy zakhystu informatsii v informatsiino-telekomunikatsiinii systemi. Derzhavnyi universytet informatsiinokomunikatsiinykh tekhnolohii. Derzhavnyi universytet informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii. URL: <https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/919/view/1057> (data zvernennia: 27.07.2024).

4. Ukrainyskyi Tsentр protydii dezinformatsii. URL: <https://cpd.gov.ua/>

5. European Commission, Digital Services Act: Application of the Risk Management Framework to Russian disinformation campaigns, PN/2022/022, Brussels 2023 с. 7.

6. Labenko O. V., Shakun N. V., Zaika T. P. (2023). Krytychne myslennia ta mediahramotnist u tsyfrovu epokhu: vyklyky ta mozhlyvosti dlia ukrainskoi osvity. Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriiia “Pedahohika”, Seriiia “Psykholohiia”, Seriiia “Medytsyna”), 12(30). 331-345. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30))

7. Stepyko M. Hibrydna viina yak viina identychnosteii. Stratehichni priorytety, 2018. № 40(3). S. 163–170.

8. Figure of the week: 54,000, EUvsDiSiNFO, URL: euvdsinfo.eu/figure-of-the-week-54000/, (data zvernennia: 28.07.2024)

9. Ruchka A. O. Tsinnosti i typy tsinnisnoi identyfikatsii v suchasnomu sotsiumi. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin, 2013. t. 1, vyp. 1 (15), s. 53.

10. Ekstrapoliatsiia stratehii YeS dlia rozvytku mediahramotnosti studentiv u vyshchii osviti Ukrainy. URL: <https://jm.snau.edu.ua/euselena/> (data zvernennia: 26.07.24).

11. Osvita v okupatsii. Zlochyiny proty ukrainskoi identychnosti. “Svit”, №35-36, veresen 2023 r.